

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (2) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 10.01.2024

Kabul tarihi | Accepted: 20.02.2024

Yayın tarihi | Published: 25.04.2024

Kifayət Əliyeva

<https://orcid.org/https://0009-0003-5576-5836>

Junior scientific worker, Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Archaeology and Anthropology, Azerbaijan, kifayet.aliyeva.65@mail.ru

Atf Künyesi | Citation Info

Əliyeva, K. (2024). Şərq-İslam İntibah Dövrü Klassiklərinin Əsərlərində Maddi-Mədəniyyət Nümunələrinin Arxeoloji Materiallarda Əksi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (2), 1365-1373, <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.749>

Şərq-İslam İntibah Dövrü Klassiklərinin Əsərlərində Maddi-Mədəniyyət Nümunələrinin Arxeoloji Materiallarda Əksi

Xülasə

İslam İntibah dövrü şərq dünyasının ictimai, siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında möhtəşəm nailiyyətlərə imza atmışdır. Bu dövrdə bir sıra elmlər üzrə yeni əsərlər yaradılmış, mədəniyyət və estetik təfəkkür yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Fərqani, Furdovsi, Nizami, Biruni, Əbu Əli İbn Sina, Mahmud Qaşğari, Əhməd Yasəvi kimi dühaların elmi kəşfləri və yaradıcılığı insan təfəkkürünün inkişafında inqilabi dəyişikliyə səbəb olmuşdur. İntibah həmçinin şərqin müxtəlif dövlətlərinin, o cümlədən Azərbaycan şəhərlərinin, Mavərnəhrin, Xarəzmin elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə İntibah dövrü klassiklərinin əsərlərində xalqların qədim keçmişini əks etdirən arxeoloji və maddi-mədəniyyət abidələrinin izləri araşdırılmış, onların şərq dünyasında elmi və mədəni təfəkkürünün inkişafında, müxtəlif mədəniyyətlərə malik cəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasında yeri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün təsviri-müqayisəli metoddan istifadə olunub. Məqalənin mənbə bazasını Şərq-İslam İntibah dövrü klassiklərinin əsərləri təşkil edir.

Açar sözlər: arxeoloji abidələr, şərq memarlığı, şərq intibahı, maddi-mədəniyyət, Mahmud Qaşğari

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

The Reflection of Examples of Material Culture in the Classical Works of the Eastern-Islamic Renaissance on Archaeological Materials

Abstract

The Islamic Renaissance achieved extraordinary successes in the social, political, economic and spiritual life of the eastern world. During this period, new works on a number of sciences were created, and cultural and aesthetic thought entered a new stage of development. Scientific discoveries and works of such geniuses as Fergani, Firdavsi, Nizami, Biruni, Abu Ali ibn Sina, Mahmud Kashgari, Ahmad Yasevi led to revolutionary changes in the development of human thought. The Renaissance also led to the transformation of various states of the East into centres of science and culture, including Azerbaijan, the cities of the Blue River, Khwarazm. This article examines the traces of archaeological and material-cultural monuments reflecting the ancient past of the peoples in the works of Renaissance classics and determines their place and importance in the development of scientific and cultural thought in the eastern world, in the establishment of relations of societies with different cultures. Descriptive and comparative methodology was used to achieve this goal. The original basis of the article is the works of the classics of the Eastern Islamic Renaissance.

Keywords: *archaeological sites, Eastern architecture, Eastern Renaissance, material culture, Mahmud Kashgarli*

Giriş

Maddi və mənəvi mədəniyyət insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir, nəticələri nəsil-dən-nəslə ötürülür. Həyat tərzi, məişət əşyaları, monumental tikililər, memarlıq, şəhərsalma mədəniyyəti, sənətkarlıq, əmək alətləri, geyim, zərgərlik, rəvayətlər, dini baxışlar, musiqi və ədəbi əsərlər İslam dünyasının maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Onlar həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə cəmiyyətin inkişafı üçün etalon rolunu oynayırlar. Şərq İntibah dövrü xalqlarının sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsinin öyrənilməsi məhz maddi və mənəvi mədəniyyətin tədqiqi vasitəsilə mümkündür.

Çox zaman İntibah dövrünü İtaliyadan başlamış Avropa mədəniyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirirlər. Lakin XX əsr alimlərinin çoxşaxəli tədqiqatları Şərqdə intibahın, elm və mədəniyyətin Avropadan ən azı beş yüz il əvvəl çiçəklənməyə başladığını sübut edir (Mets, 1973; Hayrullayev, 1973; Browne, 1997; Frye, 1962; Golden, 1992). İslam İntibahı elmi ədəbiyyatda iki mərhələyə bölünür. VIII-XII əsrləri əhatə edən birinci mərhələ Musa əl-Xarəzmi, Əbu Reyhan Biruni, Əbu Nəsr Fərabi, İbn Sina kimi ensiklopediyaçı alimlərin yaşayıb yaratdığı və sufizmin inkişaf etdiyi dövrə təsadüf edir. XIII-XV əsrləri əhatə edən və çox zaman Teymuri dövrü adlanan mərhələ filosof-şairlərdən Cami və Nəvayinin, rəssam Behzadın, məşhur astronom Uluqbəyin adı

ilə xatırlanır.

Şərq-İslam İntibah dövrü klassiklərinin əsərlərində xalqların maddi-mədəniyyət abidələrinin təhlili bir neçə səbəbdən əhəmiyyətlidir. Bu məlumatlar indiyədək Şərq haqqında mövcud olan fikirlərə yeni baxışın yaradılması, Şərq dünyası xalqları və cəmiyyətlərinin sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin əsas istiqamətlərinin izlənməsi, İntibah dövrü maddi-mədəniyyət abidələrinin ümumtürk mədəniyyətinin formalaşdırılmasında rolunun müəyyənəşdirilməsi üçün önəmlidir. Problemlə bağlı aparılan araşdırmalar əsasən iki istiqaməti əhatə edir: 1) Şərq-İslam İntibahı dövrünün xüsusiyyətləri və nailiyyətləri; 2) İntibah dövrü klassiklərinin əsərlərində ictimai, mədəni, tarixi və estetik fikrin təhlili (Aliyeva, 2023; Jirimunskiy 1967; Braginskiy, 1965; Mets, 1973; King 1983; Abdalla, 2007). Dünya tarixinə İslamın qızıl dövrü kimi daxil olan Şərq İntibahını Avropa İntibahına yaxınlaşdıran və ondan fərqləndirən bir sıra mühüm amillər mövcuddur. Hər iki İntibah antik dövr elm və mədəniyyətinin dirçəldilməsi, ellinist fəlsəfəyə yeni baxışın formalaşdırılması və sosial-iqtisadi yüksəliş ilə xarakterizə olunur. Şərq və Qərb İntibahını birləşdirən digər mühüm xüsusiyyət dirçəliş dövründə ensiklopediyaçı alimlər dəstəsinin yaranması, yeni elmi təfəkkürün formalaşması ilə bağlıdır. Qərb İntibahından fərqli olaraq Şərq İntibahı əsasən ticarətin və iqtisadi əlaqələrin inkişafı fonunda güclənən elmi-mədəni əməkdaşlıq ilə yadda qalıb. Şərq İntibahı əsasən fəlsəfi fikrinin, tibbin, kimyanın, cəbrin, astronomiyanın problemlərinin həllində yeni mərhələyə keçid ilə müşayiət olunub.

İslam İntibahı fəlsəfəsinin əsasında dünyanı insanın mövcudluq prizmasından dərk etməyə çalışan humanizm ideyası durur. İnsanın fundamental imkanlarının təhlili və təkmilləşdirilməsi üzərində qurulmuş İntibah dövrü fəlsəfi fikri cəmiyyətlərin və xalqların maddi-mədəniyyət abidələri, dini baxışları, mənəvi-etik dəyərləri vasitəsilə yayılırdı. Dövrünə görə mütərəqqi hesab edilən bu fikirlərin formalaşması və ötürülməsi yeni şəhər memarlığının, monumental arxitekturanın, maddi-mədəniyyət abidələrinin, xəttatlıq, rəssamlıq və sənətkarlıq nümunələrinin yaradılmasına təkan vermişdir.

1. İntibah dövrü klassiklərin əsərlərində maddi-mədəniyyət nümunələri

Əsrlər öncə mövcud olmuş tarixi reallığı maddi-mədəniyyət abidələrinin izi ilə bərpa edən arxeologiya antik mədəniyyətlər arasında əlaqələrin müəyyənəşdirilməsi, onların təhlili və sintezini önə sürür. Əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin tədqiq və təhlili arxeologiya ilə yanaşı insanın bioloji və mənəvi varlığının xüsusiyyətlərini araşdıran antropologiya üçün də önəmlidir. Maddi-mədəniyyət abidələrinin müqayisəli analizi və əldə edilən biliklərin sintezi antik cəmiyyətlərin gündəlik yaşam tərzini və onları mənəvi dünyasını, ətraf mühiti əks

etdirmə qabiliyyətini araşdırmaq imkanı verir. Bu məlumatlar qədim sivilizasiyaların maddi, mədəni və koqnitiv aspektlərinin araşdırılması üçün əsas mənbələrdir. Keçmişin vahid inkişaf prinsiplərinə malik bir sivilizasiya kimi təhlili müxtəlif mədəniyyətlərin maddi və mədəni sistemlərinin paralel öyrənilməsinə tələb edir. Olduqca geniş ərazini əhatə etmiş Şərqi İslam İntibahı türk, ərəb və fars cəmiyyətlərinin elmi-mədəni tərəqqisinin, fəlsəfi fikrinin inkişafının müqayisəli təhlilinə imkan yaradır.

Abbasilər Xilafətinin siyasi qüdrətinin kulminasiya nöqtəsinə çatdığı VIII əsr dövlətin geniş ərazilərində yeni şəhərlərin salınması, bu şəhərlərdə mərmər və mozaika ilə işlənmiş möhtəşəm sarayların, məscidlərin, ticarət bazarlarının tikilməsi demək idi. Ticarətin inkişafı, gəlirlərin artması müxtəlif sənət əsərlərinə, zinyət və bəzək əşyalarına, qızıl və gümüşdən düzəldilən məişət əşyalarına olan tələbatı artırırdı. Bu şəhərlərdə dövrün tanınmış mütəfəkkirləri, alimləri, rəssam və xəttatları yaşayırdı. Onların yaratdıqları əsərlərdə dövrün maddi-məişət həyatı, mənəvi-etik dəyərləri, dini təfəkkürün inkişaf dinamikası əks olunub.

İslamın qızıl dövrünün nümayəndəsi, İslam neoplatonizminin, siyasi fəlsəfəsinin atası hesab edilən Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Fərabinin (870-950/51) yaratdığı əsərlərdə müsəlman cəmiyyətinin ictimai və dini baxışlarına geniş yer ayrılıb (Germann, 2021). Professional musiqiçi və musiqi nəzəriyyəsi üzrə mütəxəssis olan əl-Fərabî “Kitab əl-Musiq əl-Kəbir” adlı əsərində qədim musiqi alətləri, onların melodiyası və bu melodiyaaların insan ruhuna təsiri haqqında mülahizələr yürüdərək müsəlman cəmiyyətinin həm estetik baxışları, həm də maddi-mədəniyyət nümunələri haqqında qiymətli məlumatlar verir (Sawa, 2012). Fərabî musiqiyə həsr olunmuş əsərində musiqi alətlərindən bəhs edərkən onların rəsmlərini də əlavə etməyi unutmur. Bu alətlərdən biri həm İran, həm də Osmanlı sarayında geniş istifadə olunan şahruddur. Psixologiyaya aid “İnsanların fəzilətli şəhər haqqında fikirləri” adlı əsərində isə əl-Fərabî orta əsr müsəlman cəmiyyətlərinin mənəvi dünyasında mühüm yer tutmuş yuxuların səbəbi, şərh yolları və üsulları haqqında danışır (Haq, 2014, s. 360–364). Şərqi İntibahının erkən dövrünün görkəmli nümayəndəsi Bəhmənyar Rəis Əbul Həsən Bin Mərzban Əcəmi Azərbaycanının (993-1067) əsərlərində dövrün mədəni həyatı haqqında zəngin məlumatlar toplanıb. İbn Sinanın Həmədan və İsfahana səfərləri zamanı onun yanında olmuş, şagirdi sayılan Bəhmənyar dünya elminə İbn Sina fəlsəfəsinin şərhçisi və ötürücüsü kimi daxil olmuşdur. Dövrümüzdə gəlmiş mənbələrdə Bəhmənyarın qələminə məxsus yeddi əsərin adı qeyd olunsada onu məşhurlaşdıran “Kitab ət-Təhsil” adlı əsəridir. Filosofun 1024-1037-ci illər arasında yazdığı bu əsəri dayısı, zərdüşt Əbu Mənsur bin Bəhrama ittihaf etdiyi guman edilir (Rahman, 2007). İlk dəfə 1971-ci

İldə Tehrandə nəşr olunan Ət-Təhsil üç kitabdan ibarətdir və ətraf mühiti, təbiəti təhlil edən mühüm mənbə hesab edilir. Əsərini İbn Sina məntiqi, metafizikası üzərində quran Bəhmənyar yaşadığı İntibah dövrünün mənəvi dünyası, dini baxışları, etik qaydaları haqqında qiymətli məlumatlar verir (Mamedov, 1993). Bəhmənyarın İbn Sina ilə apardığı uzun polemikaları əsasında formalaşmış elmi-fəlsəfi bilikləri eyni zamanda orta əsr cəmiyyətlərinin fəlsəfi-dini baxışlarının inkişafının təhlili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İbn Sinanın neoplatonik təlimi ilə daha yaxından maraqlanan Bəhmənyar orta əsr İslam cəmiyyətlərini maraqlandıran “ilahilik”, “mövcudluq”, “səbəbi olmayan varlıq”, “ilk səbəb” kimi məfhumların şərhini üzərində mülahizələr yürüdərək müxtəlif sosial qrupların və dini icmaların mənəv-etik baxışlarının dəyərləndirilməsi üçün qiymətli məlumatlar verir. Bəhmənyarın əsərlərində tədqiqatçılar üçün önəmli olan xüsusiyyətlərdən biri onun özünün dini baxışlarının tərəqqisi ilə bağlıdır. Ömrünün bir hissəsini zərdüşt kimi yaşamış alimin mülahizələrindən müsəlman şərqində müxtəlif dinlərə məxsus olan icmaların yaşam tərzini və İslama dönmənin şərtləri haqqında mühüm biliklər əldə etmək olar (Daiber, 1988, s. 501–503). Tədqiq edilən dövrün görkəmli simalarından olan Mahmud əl-Qaşğarının (1008-1102) “Divan Lüğət əl-Türk” adlı məşhur əsərində bir sıra maddi-mədəniyyət abidələrinə istinad edilir, onlar haqqında müfəssəl məlumat verilir. İlk növbədə alimin orta əsr cəmiyyətlərinin dini baxışları, xüsusilə də zərdüştlük, şamanizm və İslamın sufilik təriqəti haqqında məlumatları qeyd edilməlidir. Bu məlumatlar müsəlman cəmiyyətlərinin dini təfəkkür və fəlsəfəsinin inkişaf mərhələləri haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Qaşğari lüğəti tərtib edərkən Oğuz düzlərindən keçib gedən çoxlu sayda tacir və səyyahın danışdığı dialektlər haqqında məlumat toplamışdır. Mütəxəssislər Qaşğarının topladığı məlumatların mənsəyi haqqında birmənalı fikrə malik deyillər. Bəziləri bu məlumatların Xorasanda yaşayan oğuz-türkmən tayfalarından, bəziləri isə Qaraxanid konfederasiyasına daxil olan Kığılı tayfasının türkcəsindən əldə edildiyini düşünür (Al-Kashgari, 2024). Lüğətin linqvistik və etnoqrafik məlumatlarının atalar sözləri, nəsihətlər, nəsnələr və kiçik hekayələr şəklində təqdim edilməsi dövrün maddi-mədəniyyət nümunələrinin, xüsusilə də folklorunun öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir (Qaşğari, 2006). Qaşğari əsərinə türk dünyası xəritəsini daxil etməklə kartoqrafiyanın tarixi haqqında təsəvvürlərimizin mükəmməlləşməsinə yardım edir.

Xalçalar İntibah dövrü klassiklərinin əsərlərində təsvir olunan maddi mədəniyyət nümunələrindən biridir. Azərbaycan tarixən yüksək xalçaçılıq mədəniyyətinin inkişaf etdiyi bir yer olub. Nəsildən-nəsilə ötürülən bu sənət unikal tarixi keçmişə malikdir. Qədim Azərbaycan xalçalarının istehsalında istifadə olunan parlaq rənglər, müxtəlif geometrik fiqur və əfsanəvi-dini

simvollar xalqın keçmiş tarixi və mədəni-mənəvi dünyası haqqında məlumatların əvəzolunmaz daşıyıcısıdır. Bu məlumatlara İntibah dövrü klassiklərinin əsərlərində də rast gəlinir. Onlardan biri, görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidir. Gəncəvi “İskəndərnamə” əsərində Azərbaycan xalçalarının müxtəlif növləri haqqında məlumat verir. Şair İsgəndərin Bərdəyə yürüşündən danışarkən yerli sənətkarların toxuduğu xalçaları xatırladır (Aliyeva, 2023, s. 6).

2.İntibah dövrü klassiklərin əsərlərində arxeoloji abidələr

İslam insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə mühüm təsir göstərmişdir. Yeni dini ideologiya təsviri və dekorativ sənətlə yanaşı arxitektura və memarlıq sənətinin inkişafında da yadda qalan izlər buraxmışdı. İslamın təsiri altında təsviri sənət əvvəlki rəngarəngliyini itirsə də ustadlar başqa bir sahəni, ornamentlərin yaradılmasını inkişaf etdirirlər. Bu, islamdan əvvəlki təsviri sənət ənənələrinin daha mürəkkəb, incə və zərif olmasına imkan yaradır. Memarlıq və arxitektura abidələrində yeni ornament növləri - həndəsi və epiqrafik növlər meydana çıxır ki, bunlar da klassiklərin əsərlərində təsvir olunublar.

Şərq-İntibah dövrünə aid memarlıq abidələri Osmanlı, Fars və İspaniya (Mavritan memarlığı) olmaqla üç şaxəyə ayrılır. Hər bir memarlıq məktəbinin özünəməxsus çalarları, fərqli məzmun və xüsusiyyətləri mövcuddur. İspaniyanın Qranada şəhərində yerləşən Əlhambra sarayının özülü 1238-ci ildə Nəsriddin sülaləsinin ilk hökmdarı Məhəmməd bin əl-Ahmar tərəfindən qoyulmuşdur. Uzun əsrlər boyu davamlı rekonstruksiyaya məruz qalmış bu möhtəşəm memarlıq abidəsi yeni dövrdə tamamilə unudulmuş və XIX əsrdə ingilis tədqiqatçılar tərəfindən bir daha kəşf edilmişdir. Əlhambra sarayı elmi tədqiqat obyektinə çevrilmiş ilk müsəlman memarlıq abidəsidir. Abidənin inşa edildiyi ərazi, ilkin görünüşü haqqında məlumatlar aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmişdir. Sabika təpəsində aparılan qazıntılar zamanı sarayın vestgotların dövrünə aid müdafiə qalası üzərində tikildiyi müəyyənləşdirilib. Sonradan bu məlumatların təsdiqi İntibah dövrü klassiklərindən Əbu Mərvan İbn Hayyamın (987-1075) əsəri və şərlərində əks olunub. Əndəlusdan olan müsəlman tarixçi Hayyam qeyd edilən ərazidə baş verən mühüm hadisələrlə yanaşı, qədim tikililər, fortifikasiya qurğularının yerləri, onların memarlıq üslubu və istifadə məqsədləri haqqında ətraflı məlumatlar verir (Christys, 2015, s. 21).

Əsərində qədim və orta əsr arxeoloji abidələri haqqında geniş məlumat verən İntibah dövrü klassiklərindən biri Nəsirəddin Tusidir (1201-1274). Tusi Xorasanın Tus şəhərində şiə ailəsində dünyaya göz açmışdı. Mosul şəhərində riyaziyyat və astronomiya elminin incəliklərinə yiyələnmiş Tusi vətəni Çingiz xanın qoşunları tərəfindən işğal olunduqdan sonra Əlamut

qalasında mövcud olan Nizari İsmaili Şiə dövlətinə¹ pənah gətirir. Tusi hündür dağların ətəyində alınmaz qalalarla əhatə olunmuş bu dövlətin ərazisini gəzərək elmə möhtəşəm tövhələrini vermişdir. Əvvəl Kuhistan, sonra isə Əlamut və Meymundüz bölgələrində yaşamış Nəsirəddin Tusi “Sayr va Suluk” (Səyahət) adlı avtobioqrafik kitabında ətrafındakı qalalar, tikinti qurğuları, Əlamut kitabxanası haqqında qiymətli məlumatlar verir (Virani, 2007, s.165-170). 1258-ci ildə Çingiz xanın nəvəsi Hulaqu xan Nizari dövlətinə hücum edəndə Tusi Əlamut qalasında idi. Dövrünün qüdrətli alimini böyük hörmətlə qəbul edən Hülakü xan sonradan Tusini dini vəqfləri idarə etmək üçün vəzir təyin edir. Tusi Hülakü xanı astronomiya elmini inkişaf etdirmək üçün observatoriya tikintisini maliyyələşdirməyə razı salır. Tarixə Marağa observatoriyası kimi ilə daxil olmuş və XIII əsrin sonlarından tədricən dağılmağa başlamış bu abidə haqqında onun ilk rəhbəri Tusi astronomiyaya həsr olunmuş kitabında geniş məlumat yerləşdirir. Tusi sözügedən əsərində həm observatoriyanın quruluşunu, orada istifadə edilən cihazları təsvir edərək orta əsr elmi mühiti haqqında bilikləri təkmilləşdirməyə yardım edir (Blake, 2016, s. 73-77). Əsərinə qədim və orta əsr arxeoloji abidələri haqqında zəngin məlumatlar daxil etmiş müəlliflərindən biri Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Battutadır (1304–1368/69). Şərqi tanınmış səyyahı və dövrünün məşhur mütəfəkkiri olan İbn Battuta 1325-1354-cü illər arası Şimali Afrikanın, Yaxın Şərqi, Mərkəzi Asiyanın əksər hissəsinə səyahət etmiş və səyahətinin sonunda tarixə qısa şəkildə “Rila” adı ilə daxil olmuş (tam adı “Şəhərlərin möcüzələri və səyahət möcüzələri haqqında düşüncələr üçün şah əsər”) gündəliklərini yazmışdır. Bu əsərində İbn Battuta Bağdad şəhərinin artıq dağıdılmış qədim tikililəri, arxitekturası, müsəlman dövrü memarlıq abidələri haqqında geniş məlumatlar verir. Battuta Bağdadın məşhur sakinlərindən olan süni müsəlman teoloqu Əbu Hənfənin məqbərəsi və onun üstündə inşa edilmiş məscidi təsvir edir (Donn, 2005). Səyahəti zamanı İbn Battuta Bağdadın sultanı Əbu Səid Bahadır xanla görüşmüş, onun sarayını əsərlərində təsvir etmişdir.

Nəticə

İslamın qızıl dövrü adlandırılan Şərq İntibahı Abbasilərin hakimiyyəti dövründən başlayaraq elmin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı ilə müşayiət olunmuş, bəşər tarixinə mühüm tövhələr vermişdir. İntibah dövründə yaşayıb yaratmış görkəmli alimlər, filosof və mütəfəkkirlərin yetişməsi qədim yunan elmi və fəlsəfəsinin ərəb dilinə tərcüməsi, elmi ədəbiyyatın müsəlman alimləri tərəfindən təkmilləşdirilərək yenilənməsi və Avropaya ötürülməsinə imkan yaratmışdır.

¹Nizari İsmaili dövləti 1090-cı ildə Fars və Levantın dağlıq ərazisində İsmaili təriqətinin banisi Həsəni Sabat tərəfindən yaradılmış dövlətdir.

Elmin inkişafı, təbliği və təkmilləşməsində Abbasilərin paytaxtı Bağdadda yaradılmış Bayt al-Hikmah (Müdrüklük Evi) elmi mərkəzinin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Dövrün mütərəqqi alimlərinin elmi diskusiyalar apardığı, zəngin kitabxanaya malik Bayt al-Hikmah İslam dünyasının intellektual mərkəzi hesab edilirdi. Şərq İntibahının görkəmli nümayəndələrinin əksəriyyəti bu mərkəzdə çalışmış mütəfəkkirlərin şagirdləri və ya onların şagirdlərinin yetirmələri olmuşlar.

İntibah dövrü klassiklərinin əsərləri onlarda əks olunan elmi məlumatlar, əldə edilən nəticələrlə yanaşı müasirləri haqqında verdikləri informasiyaya görə də qiymətlidir. Bu məlumatlar orta əsr cəmiyyətlərinin mənəvi dünyası, sosial-mədəni həyatı haqqında dəyərli antropoloji mənbə hesab edilir. Klassiklərin əsərlərində əks olunan miniatürlər, xəritələr, rəsm əsərləri, qədim şəhərlərin, erkən dövr məscidlərinin, kitabxanaların, müdafiə ehkamlarının konstruksiyası haqqında məlumatlar isə arxeoloji biliklərimizin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu məlumatların əldə edilməsi əsasən ərəb, türk və fars dilində yazılmış əsərlərin dərin və müqayisəli təhlilini tələb edir. Bu biliklər müsəlman cəmiyyətlərinin maddi-mənəvi dünyasının elmi araşdırılması üçün zəruridir.

Ədəbiyyat

Abdalla, M. (2007). Ibn Khaldun on the Fate of Islamic Science after the 11th Century. *Islam & Science*, 5.1, 61-70.

Aliyeva, K. (2023). Material and Cultural Models of Nizami Ganjavi's Works Stored in World Museums. *Colloquium-journal*, 22 (181), 4-7.

Al-Kashgari, M. Document. Gale in Context World History. <https://go.gale.com/ps/i.do?p>

Blake, S. P. (2016). *Astronomy and Astrology in the Islamic World*. Edinburgh University Press.

Braginskiy, İ. (1965). *İranskiye miniatyuri*. Nauka.

Browne E. (1997). *A Literary History of Persia* (4 volumes). IbeX Publishersi.

Christys, A. (2015). *Vikings in the South. Voyages to Iberia and the Mediterranean*. Bloomsbury.

Daiber, H. (1988). Bahmanyār, Kīā. in Yarshater. Ehsan (ed.). *Encyclopædia Iranica*, Volume III/5: Bahai Faith III–Baḳtīārī tribe II. (pp. 501–503). Routledge & Kegan Paul.

Donn, R. E. (2005). *The Adventures of Ibn Battuta*. University of California Press.

Frye, R. N. (1962). *The Heritage of Persia*. Cleveland and New York.

Germann, N. (2021). *Farabi's Philosophy of Society and Religion*. Zalta, Edward N. (ed.) Stanford Encyclopedia of Philosophy. Spring.

Golden, P. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden.

Haque, A. (2014). Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists. *Journal of Religion and Health*, XLIII (4), 357–377.

Hayrullayev M. M. (1973). *Farabi – krupneyshiy mislitel srednevekovya. (k 1100-letiyu so dnya rojdeniya Abu Nasra Farabi)*. Tashkent Fan.

Jirimunskiy, V. (1967). *Alisher Navoi i problema Renesansa v literaturah Vostoka*. Literatura epohi Vozrajdeniya i problemi vsemirnoy literatury. Nauka.

King David A. "The Astronomy of the Mamluks". 1983, *Isis*. 74 (4): 531–55.

King, D. A. (2017). The astronomy of the Mamluks. In *New Perspectives on the History of Islamic Science* (pp. 317-342). Routledge.

Konrad, N. (1967). *Zapad i Vostok*. Nauka.

Mamedov, Z. (1993). *Azerbaydjanskiye filosofi i misliteli srednevekovya*. Azerneshr.

Mets, A. (1973). *Musulmanskiy Renesans*. Vostochnaya literatura. Nauka.

Mez, A. (2024). *The Renaissance of Islam: History, Culture and Society in the 10th Century Muslim World*. Bloomsbury Publishing.

Qaşğari, M. (2006). *Divanü Lüğat-it-Türk*. Ozan.

Rahman F. (2007). Bahmanyar, Abu'l-Hasan Bahmanyar b. al-Marzuban. *Encyclopaedia of Islam*. P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, and W. P. Heinrichs (Ed). Brill.

Sawa G., (2012). Ehsan Yarshater (ed.). Farabi v. Music. *Encyclopedia Iranica. Encyclopedia Iranica Foundation*. January 24.

Virani Sh. (2007). *Salvation and Imamate. The Ismailis in the Middle Ages*. Oxford University Press, pp.165-182